

конодавстві не має, можна сподіватись, що ця проблема буде розв'язана в новому кримінально-процесуальному кодексі, проект якого розглядається у Верховній Раді України.

До того ж, між кримінально-процесуальним законом України та законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» відсутній зв'язок у питанні стосовно використання даних оперативно-розшукової діяльності у процесі розслідування. Прогалини в законодавстві доводиться заповнювати наказами, інструкціями та рішеннями колегії МВС України, спільними наказами Генерального прокурора, Міністра внутрішніх справ України, Голови Служби безпеки України та іншими підзаконними відомчими актами.

На підставі всього вище викладеного можна зробити наступний висновок: необхідність взаємодії слідчого з оперативними підрозділами цілком очевидна, вона дозволяє у найбільш повному обсязі використовувати специфічні знання, можливості і сили як слідчого, так і оперативних працівників, зосередити зусилля на найбільш важливому напрямку – попередженні і розкритті злочинів та їх розслідуванні. На великий жаль, у практичній діяльності взаємодія слідчого і працівників оперативних служб не досягає такого рівня результативності, що відображається на загальному стані охорони громадського порядку та боротьби з злочинністю. Відбувається це, насамперед, з причин недосконалості правового регулювання взаємовідносин слідчого і оперативного працівника.

Надійшла до редколегії 02.04.04

В.В. Олішевський

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК ВИКРАДЕННЯ ЛЮДИНИ, ВЧИНЕНОГО З КОРИСЛИВИХ МОТИВІВ

У процесі розслідування злочинів будь-якого виду вирішуються як загальні завдання, передбачені кримінально-процесуальним законодавством, так і конкретні, окремі, які не менш істотно впливають на умови, характер, зміст і кінцеві результати роботи слідчого у кримінальній справі.

При розробці методики розслідування окремого виду злочинів необхідно враховувати, що єдиний і безупинний процес розслідування складається з декількох самостійних етапів. У кримінальному процесі і криміналістиці під етапом розуміється відносно самостійний період розслідування кримінальної справи, у межах якої поряд із загальними вирішуються конкретні, окремі завдання, пов'язані з розкриттям злочину. З урахуванням значимості етапів розслідування для розробки окремих криміналістичних методик деякі автори включають їх у систему принципів окремих методик розслідування злочинів [1, с.274-283].

Вперше ідею про необхідність розподілу процесу розслідування злочинів будь-якого виду на два етапи – початковий і наступний – сформулював Р.С. Белкін. На його думку, важливими завданнями початкового етапу розслідування є: 1) орієнтація особи, яка проводить розслідування, в обставинах скоєної злочинної події, з'ясування фактів, що підлягають дослідженню по справі, одержання вихідних даних для розгорнутого планування розслі-

дування; 2) збір і фіксація доказів, що можуть бути втрачені протягом найближчого часу; 3) встановлення, розшук і організація затримання злочинця по «гарячих слідах» [2, с.376]. Згодом перераховані завдання початкового етапу розслідування були істотно доповнені О.Н.Колесніченком завданнями, пов'язаними з одержанням відомостей для припинення і попередження злочинів, забезпеченням відшкодування матеріальних збитків і можливої конфіскації майна [3, с.37].

На наш погляд, науково обґрунтованим є розподіл процесу розслідування саме на два етапи: початковий і наступний. В основі такого розподілу лежать процесуальні рішення і зміст конкретних завдань, розв'язуваних у процесі розслідування злочинів будь-якого виду [4, с.171-182].

Початковий етап розслідування починається з моменту порушення кримінальної справи і завершується складанням постанови про притягнення конкретної особи як обвинуваченого. Він включає проведення початкових слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, спрямованих на закріплення слідів злочину і встановлення особи, яка його скоїла. Успішне вирішення зазначених завдань багато в чому визначає кінцеві результати розслідування. У зв'язку з цим дії, проведені на даному етапі, повинні відрізнятися безперервністю, оперативністю і здійснюватися в граничне стислі строки.

Наступний етап починається з моменту завершення провадження невідкладних слідчих дій і закінчується визнанням досудового слідства закінченим. Він передбачає проведення будь-яких слідчих дій, у тому числі і початкових, не проведених раніше. Завданнями цього етапу є встановлення обставин вчинення злочину в повному обсязі (ст. 64 КПК України) і спростування версій захисту.

Розглянуті етапи розслідування з достатньою повнотою відображають процес попереднього розслідування з огляду на необхідність вирішення його загальних і окремих завдань. Ці етапи мають місце при розслідуванні будь-якого злочину, у тому числі і при розслідуванні викрадення людини. Однак початковий етап розслідування викрадення людини відрізняється істотними особливостями, а саме:

- розслідування злочинів даного виду проводиться звичайно в умовах дефіциту вихідної інформації і часу для прийняття процесуальних і організаційних рішень;
- можливості одержання доказової інформації процесуальним шляхом, як правило, дуже обмежені, оскільки невідомі місце викрадення й утримання жертви, очевидці цього злочину і місцезнаходження слідів злочинного посягання;
- з'ясування місця перебування викраденої особи, пошук і викриття викрадачів вимагають взаємодії і координації спільних зусиль слідчих прокуратури, оперативних співробітників органів внутрішніх справ, в тому числі спеціальних підрозділів, а також Служби безпеки України;
- встановлення місця перебування потерпілого, його звільнення і затримання викрадачів забезпечуються переважно оперативно-технічними й оперативно-розшуковими заходами, які характеризуються конспіративніс-

тю дій відповідних суб'єктів, їх активністю в проведенні зазначених заходів, що обумовлено прагненням зберегти життя і здоров'я утримуваної злочинцями особи;

- при розслідуванні злочинів даного виду особливу криміналістичну роль відіграють час, місце і спосіб передачі матеріальних цінностей чи прав на майно, відомості про які співробітники правоохоронних органів одержують з повідомлень осіб, яким пред'явлені відповідні вимоги. Ці відомості необхідно максимально використовувати для: підготовки технічних засобів фіксації обставин вчиненого злочину; розробки операції із забезпечення безпеки жертви, її близьких і збереження майна; вивчення особи жертви і її оточення; встановлення і вивчення осіб викрадачів та їх оточення; здійснення інших підготовчих дій, спрямованих на затримання і викриття злочинців.

Важливою ознакою початкового етапу розслідування викрадення людини є характеристика діяльності з виявлення ознак вчиненого злочину. В юридичній літературі виявленню ознак злочинів надається велика увага. Однак більшість досліджень присвячено кримінально-процесуальним формам виявлення злочинів [5, с.107-120]; суто криміналістичні аспекти цієї проблеми на даний час розроблені недостатньо. Слід відзначити, що досліджуються переважно аспекти виявлення окремих видів злочинів [6, с.49-58]; при цьому в криміналістиці немає однозначного визначення суті діяльності з виявлення злочинів. У теорії вона часто розглядається як структурний сегмент системної діяльності з розкриття злочинів.

Ряд вчених-криміналістів відзначаючи, з одного боку, значимість діяльності з виявлення їх ознак, з іншого припускають суттєву неточність, включаючи її в початковий етап розслідування на правах автономної частини [7, с.53-56], тим самим зміщуючи пошукову, дослідницького характеру діяльність із суто процесуальною: діяльність з виявлення ознак злочину з процесом його розслідування.

На наш погляд, з цим важко погодитися, оскільки розслідування починається лише після порушення кримінальної справи, а діяльність із виявлення ознак злочинів приводиться і до цього. Крім того, принципово відрізняються форми, методи та засоби, які використовуються при виявленні злочинів та їх розслідуванні. Однак, виявлення ознак злочину є необхідною передумовою порушення кримінальної справи, чим і обумовлюється органічний зв'язок цієї категорії з іншими елементами початкового етапу розслідування злочинів, а особливо зі специфікою порушення відповідної кримінальної справи. Саме через призму організаційно-тактичних і процесуальних особливостей дій, спрямованих на порушення кримінальної справи за фактом викрадення людини слід, на наш погляд, розглядати та вивчати специфіку діяльності щодо виявлення ознак відповідного злочину.

Проблема виявлення ознак злочину тісно пов'язана з правильним трактуванням цього поняття та наповненням його конкретним змістом. На думку деяких вчених, «ознаки злочину» – це певні факти реальної діяльності, які являють собою сліди злочину (у широкому розумінні), що вказують на можливість вчинення конкретного злочину» [8, с.89]. Інші вчені під «ознаками

злочину» розуміють властивості тієї або іншої події, які дозволяють оцінювати її як суспільне небезпечну і протиправну діяльність [9, с.78].

Очевидно при цьому, що в першому випадку ознаки оцінюються як криміналістична категорія, а в іншому, як кримінально-правова. Тому, з криміналістичної точки зору, ознаки викрадення людини – це певні факти, які є результатом злочинних дій осіб щодо таємного або відкритого захоплення та вилучення людини з мікросоціального середовища її перебування, переміщення та утримання людини в іншому місці, що дають змогу судити про злочинний характер події злочину, осіб, причетних до нього, засоби та обставини вчинення викрадення людини.

Слід мати на увазі, що відповідно до ст. 94, 98 КПК України лише факт виявлення матеріальних змін у навколишньому середовищі ніяким чином не свідчить про їх незаконний характер і тим більше про наявність протиправних дій особи (осіб), а раз так, то він не може бути підставою для порушення кримінальної справи. Але його роль все ж значна: він обумовлює необхідність встановлення наявності або відсутності ознак злочину з точки зору кримінального закону. У цьому зв'язку можна стверджувати, що порушення кримінальної справи пов'язано не лише з виявленням кримінально-правових ознак, які не є достатньою підставою для правової оцінки тієї або іншої події злочину; комплексна об'єктивна і всебічна оцінка події можлива лише на основі і з урахуванням всієї сукупності ознак, в тому числі криміналістичних. Зміст даних ознак складають обставини, що підлягають встановленню під час розслідування відповідної категорії злочинів.

Різноманітність та численність ознак викрадення людини, що відображають різні сторони цього злочину, потребують їх певної класифікації. На наш погляд, найкраще таку класифікацію можна провести на основі структури відповідної криміналістичної характеристики, виділивши при цьому криміналістичні ознаки предмета злочинного посягання, способу та механізму, місця, часу та обставинки, знарядь і засобів, сукупності типових слідів вчинення злочину, особи потерпілого та особи злочинця.

Криміналістичну класифікацію ознак викрадення людини можна провести і за іншими підставами, наприклад, за місцем їх відображення, за формою відображення у навколишньому середовищі, за змістом, за характером зв'язків із подією злочину тощо.

Ще раз наголошуємо, що діяльність з виявлення ознак злочину обов'язково слід розглядати через призму порушення кримінальної справи. Наразі порушення кримінальної справи з криміналістичної точки зору також є доволі специфічним видом організаційної діяльності на початковому етапі розслідування викрадення людини.

Кримінальна справа згідно з законом може бути порушена лише в тому випадку, коли є достатньо даних, що вказують на ознаки злочину (ст. 94 КПК України). Але для того, щоб вирішити питання про наявність або відсутність таких даних, необхідно виконати дуже відповідальну роботу з прийняття, розгляду та оцінки отриманих відомостей про злочин. Від належної організації цієї роботи значною мірою залежить виконання завдань кримінального судочинства зі швидкого та повного розкриття злочинів,

викриття винних та недопущенню переслідування невинних осіб. Цю процесуальну стадію закон називає стадією порушення кримінальної справи. У кримінально-процесуальному кодексі України їй виділено в самостійну главу (глава 8).

Аналіз слідчої практики показує, що приводами до порушення кримінальної справи за ознаками ст. 146 КК України є: заяви жертви викрадення після її звільнення про вчинений стосовно неї злочин (55%); заяви рідних та близьких потерпілого (25%); виявлення ознак злочину безпосередньо органами дізнання (10%); повідомлення (заяви) знайомих, колег по службі, партнерів по бізнесу потерпілого (5%); повідомлення посадових осіб підприємств, організацій (3%); явки з повинною (1%).

Слід зазначити також і таку деталь: злочинам даного виду притаманна досить висока латентність. Найчастіше звільнені власними силами або злочинцями з метою збору і передачі їм коштів потерпілі воліють не звертатися в правоохоронні органи. Мотивами приховування фактів викрадення людей можуть бути страх помсти з боку злочинців, бажання жертви приховати заняття незаконною діяльністю, інші мотиви.

Інша інформація про злочини – це повідомлення, що надійшли з інших джерел і потребують проведення негайної перевірки з метою встановлення ознак злочину або їх відсутності. До неї належить інформація громадян, представників громадськості та посадових осіб, що надійшла телефоном (телефаксом), телеграфом, по радіо і телебаченню.

Особливістю стадії порушення кримінальної справи за повідомленнями про викрадення людини є також обов'язкове проведення попередньої перевірки в порядку ст. 97 УПК України. Такого роду заходи мали місце в 90% вивчених фактів. Винятки складають ситуації, коли місце утримання жертви вже відоме і потрібно вжити невідкладних заходів до звільнення викраденого і затримання злочинців.

На підставі узагальнення досвіду прийняття повідомлень про викрадення людини нами сформульований перелік обов'язкових для з'ясування в заявника обставин. До них відносяться: 1) відомості про заявника (вихідні дані, його взаємини з жертвою і злочинцями, яким чином він довідався про викрадення); 2) дані про жертву злочину (вихідні дані, опис зовнішності, сімейний і посадовий стан, спосіб життя, інші відомості про викрадену людину, членів родини, рідних та близьких друзях, зв'язках у злочинному світі тощо); 3) фактичні обставини викрадення (час, місце і спосіб захоплення і вилучення, спосіб переміщення, місце утримання, кількість злочинців, відомості про їх зовнішній вигляд, одяг, імена або прізвиська, дані про використання технічних засобів і озброєність злочинної групи); 4) відомості про пред'явлені вимоги в обмін на звільнення викраденого (скільки разів, коли, кому пред'являлися вимоги, яким способом, зміст цих вимог, чи були погрози, який їх характер); 5) інші дані.

Необхідність одержання такої докладної інформації обумовлена тим, що життю і здоров'ю жертви може загрозувати небезпека, у зв'язку з чим працівники правоохоронних органів мають потребу у великому обсязі ко-

рисної інформації для розробки тактичної операції по звільненню викраденого і затриманню підозрюваних.

Іноді на підтвердження правдивості свого повідомлення заявник представляє в правоохоронні органи фонограми бесід (переговорів) зі злочинцями або відео матеріали, де зафіксовані зустрічі з викрадачами, передача їм матеріальних цінностей, документів тощо. Факт передачі такого роду матеріалів варто фіксувати в протоколі, а їх огляд проводити в присутності понятих, докладно описавши зовнішній вигляд і зміст записів. Працівник правоохоронних органів, що приймає заяву про злочин, повинен вжити особливих заходів до збереження представлених матеріалів.

Правильне і своєчасне процесуальне оформлення подібних матеріалів дозволить у наступному використати їх не тільки як докази, але і як додаткову гарантію того, що заявник не змінить змісту заяви під час дачі показань на стадіях досудового слідства і судового розгляду. Особи, що представили фонограми, відео матеріали чи фотографії, які свідчать про зустрічі зі злочинцями або виконання їх вимог, повинні бути допитані про обставини одержання зазначених матеріалів із фіксацією відповідних результатів у протоколі допиту. Ці матеріали у своїй сукупності дозволять слідчому і суду правильно розв'язати питання про можливість їх використання як доказу в кримінальному процесі.

Як свідчить практика роботи правоохоронних органів України, засоби збору фактичних даних, що вказують на ознаки викрадення людини, перевірки інформації, яка надійшла до правоохоронного відомства в результаті заяви або повідомлення про вчинене викрадення людини і є необхідними для ухвалення рішення про порушення кримінальної справи, містять у собі певні відомості. Вони відображають результати проведення оперативно-розшукових та невідкладних слідчих дій. Комплекс останніх представляється нам у такому вигляді:

- огляд місця події (місць захоплення, вилучення, переміщення або утримання), огляд трупа, огляд куль, гільз та інших слідів, виявлених на місці події;

- вилучення засобів і знарядь вчинення злочину, а також предметів і документів, залишених нападниками, для з'ясування їх походження;

- проведення експрес-аналізів, попередніх досліджень вилучених об'єктів, а в разі порушення кримінальної справи – призначення судово-медичної експертизи потерпілого (за умови його звільнення; у разі необхідності – трупа), призначення судово-балістичної експертизи (куль, гільз, вогнепальних пошкоджень), інших експертиз залежно від виявлених слідів; отримання зразків для порівняльного дослідження;

- встановлення свідків та очевидців злочину, одержання від них пояснень, а також від потерпілого або заявника (якщо це раніше не було зроблено);

- організація спостереження за місцем проживання жертви і місцем її роботи (або навчання);

- обстеження приміщень різного призначення, ділянок місцевості і транспортних засобів з метою пошуку слідів злочину;

- організація проведення гласних і негласних оперативно-розшукових дій, спрямованих на негайне встановлення місця утримання потерпілого, а в разі його звільнення – визначення осіб, причетних до викрадення людини;
- розробка та організація проведення тактичної операції зі звільнення викраденого та затримання підозрюваних;
- перевірка вчиненого злочину за обліком способів вчинення злочину;
- перевірка невідомого трупа за картотекою зниклих безвісти громадян;
- перевірка куль та гільз, виявлених у ході огляду місця події, по куле-гільзотекам криміналістичних підрозділів, а також за обліком нарізної вогнепальної зброї інформаційних центрів УМВС;
- вивчення відомостей, довідок про аналогічні злочини;
- аналіз аналогічних кримінальних справ, що розслідуються, або провадження по яких призупинене, архівних матеріалів і постанов про відмову у порушенні кримінальних справ;
- витребування необхідних матеріалів, що стосуються діяльності потерпілого;
- організація оперативно-технічних заходів, спрямованих на зняття інформації з каналів зв'язку.

При встановленні факту зникнення людини у випадку відсутності даних, що вказують на її викрадення, кримінальна справа за ознаками ст. 146 КК України не порушується, а пошук зниклого здійснюється оперативно-розшуковими засобами, методами і прийомами.

Одержавши достатні дані, що вказують на ознаки викрадення людини, посадова особа, яка розглядає заяву про викрадення, зобов'язана сповістити про це керівництво підрозділу по боротьбі з організованою злочинністю і передати матеріали оперативному працівнику, що спеціалізується на розкритті злочинів, пов'язаних з викраденням людей і вимаганням.

Розкриття і розслідування викрадень людей характеризуються значною складністю, що вимагає від співробітників правоохоронних органів дотримання суворої конспірації. Представляється необхідним передбачити в книзі обліку подій лаконічну формулу реєстрації, що не розкривала б у деталях подію злочину і вихідних даних заявника і потерпілого.

При наявності законного приводу до порушення кримінальної справи слідчий або співробітник органу дізнання зобов'язаний встановити наявність в ньому чи матеріалах перевірки достатніх даних, що вказують на ознаки викрадення людини. Для цього потрібно ретельно вивчити зміст заяви і матеріали досудової перевірки, зіставити наявні фактичні дані, а при необхідності провести додаткову перевірку.

Підсумовуючи викладене, слід звернути увагу ще на таку деталь: порушення кримінальної справи не має бути самоціллю діяльності органів досудового слідства. Але їх наполеглива та ініціативна робота за всіма отриманими фактами, відомостями та оперативними матеріалами має надзвичайно важливе значення, тому що є втіленням активної позиції правоохоронної системи в напрямку попередження можливих протиправних посягань на свободу особи, у тому числі припинення тих злочинних дій, що знаходяться в стадії підготовки або розпочалися.

Будь-яка інша ситуація, яка іноді має місце на практиці, є неприпустимою. Не висунені і вчасно не перевірені версії про можливе зникнення особи внаслідок її викрадення, про причетність до цього певних злочинних угруповань негативно впливають на подальший хід та результати розслідування в цілому. Незалучення до розслідування адекватних складності справи сил та засобів, що є необхідною умовою забезпечення всебічного, об'єктивного і повного розслідування, унеможливує досягнення позитивного результату. Навіть незначна затримка зі створенням слідчо-оперативної групи, розробкою операції із визволення викраденого та затримання підозрюваних призводить до того, що через велику завантаженість слідчих та оперативних працівників невідкладні слідчі дії часто виконуються не в повному обсязі, що не завжди можна згодом виправити, а докази злочинної діяльності втрачаються.

Список літератури: 1. Возгрин И.А. Введение в криминалистику: История, основы теории, библиография. СПб, 2003. 2. Белкин Р.С. Курс криминалистики. Т.3. М., 1997. 3. Колесниченко А.Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. Текст лекции, 1976. 4. Волобуев А.Ф. Проблемы методики розслідування розкрадань майна у сфері підприємництва. Х., 2000. 5. Герасимов А.Ф. Проблемы обнаружения преступлений // Проблемы уголовного процесса и криминалистики. Свердловск, 1973. Вып. 21. 6. Сафронов С.О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень: Науково-практичний посібник. Х., 2003. 7. Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних. М., 1982. 8. Густов Г.А., Танасевич В.Г. Признаки хищений социалистической собственности // Вопросы совершенствования предварительного следствия. Л., 1971. 9. Ларин А.М. Структура института возбуждения уголовного дела // Советское государство и право. 1978.

Надійшла до редколегії 03.04.04